шигырендә «идән асты кошы – тычкан» инглиз теленә «a little caged mouse» дип тәрҗемә ителгән. Әлеге гыйбарә читлектәге тычкан дигән мәгънәне аңлата. Г. Тукайда тычкан, киресенчә, ирекле җанвар кебек күзаллана. Кайбер очракта тәрҗемәче, киресенчә, инглиз теленә генә хас булган метафора куллана. Мәсәлән, «Иртә» шигырендә «Көтү-көтү менмәктә күккә җитез кошлар да» инглиз телендә «The birds in flock into the sky take wing for the Almighty's sake» дип тәрҗемә ителә. «For the Almighty's sake» дигән гыйбарә Аллаһы тәгалә янына (катына) дигәнне аңлата.

Һәрбер тәрҗемә югалтуга барып тоташа, әлеге югалту я формага, я эчтәлеккә тәэсир итмичә калмый. Г. Тукай шигырьләренең инглиз теленә тәрҗемәләреннән күренгәнчә, эчтәлек саклап калынган, күп очракта чит ил укучысы өчен аның тулыландырылуы да күзәтелә. Әлеге тәрҗемәләр Г. Тукайның киңкырлы һәм бай иҗаты белән чит ил укучысына да танышырга мөмкинлек бирә. Әлеге шигъри тәрҗемәләр тел өйрәнү процессын кызыклы итә, татар халкы тарихы, мәдәнияте, көнкүреше белән танышуда зур роль уйный. Шул ук вакытта татар укучысы өчен чит телне эчтәлеге таныш текст аша өйрәнү бер яктан үзләштерүне җиңеләйтсә, икенче яктан сүзләрне туры китерү, шигырьне яттан белү кыенлыклар да тудыра.

Әдәбият

1. Науменко О.В. Особенности и трудности перевода поэзии / О.В Науменко // Сборник статей «Актуальные вопросы переводоведения и практики перевода» – Н.Новгород: Альба – 2012. – С. 147-151.
2. Тукай Г. Тылсымлы сәхифәләр / Г. Тукай. – Казан: Промполиграф, 2011, – 41 б.
3. Тукай Г. Әсәрләр: 5 томда / Г. Тукай. – I т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985.

Нәбиуллина Гүзәл Әмировна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

Гарипова Ләйлә Шамиловна

ТР ФА нең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Казан

ФОЛЬКЛОР ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ХӘЛ ФИГЫЛЬНЕҢ АРХАИК ФОРМАЛАРЫ

В татарском литературном языке система деепричастных форм характеризуется общими для тюркских языков признаками. Формы деепричастия получили довольно широкое распространение в языке татарского фольклора и сыграли исключительно позитивную роль в развитии грамматической системы. Следует отметить, что формы деепричастия языка фольклора обнаруживают близость с диалектами татарского языка.

Ключевые слова: *фольклор, язык фольклора, глагол, деепричастие.*

In the Tatar literary language the system of gerund forms is characterized by common features of the Turkic languages. Forms of gerunds have been widely spread in the language of Tatar folklore and played an extremely positive role in the development of the grammatical system. It should be noted that the gerund forms of language of folklore reveal an affinity with the dialects of the Tatar language.

Key words: *Folklore, the language of folklore, verb, gerund.*

Фигыль – ул грамматик категорияләргә иң бай сүз төркеме. Милли нормалар ныгу чорында ул шулай ук төрле үзгәрешләр кичерә [Хаков, 1993: 187]. Бүгенге көнгә кадәр фигыльнең наклонение һәм заман категорияләре тарихи юнәлештә сизелерлек үскән һәм үзгәреш кичергән. Әйтергә кирәк, фигыльнең киң кырлы грамматик байлыгы да нәкъ шушы категорияләрдә аеруча киң чагыла.

Татар филологиясенә нигез салучы К. Насыйри татар телендә фигыль сүз төркеменең байлыгы, катлаулылыгы турында түбәндәге фикерләрне язып калдырган: *«Имде телемездә фигыль бабына керсәк, вә диккать белән тәфтиш кыйлсак, күп гаҗәиб хикмәтләр заһир булыр, шуйләки җәмигъ мәмтәккать мөстәгыйъмәл булучы бер фигыльне камилян иштикалә кыйлынса, йөзгә кадәр фигыль хасил булыр. Телемезнең хасиятенә караганда һич гаҗәб түгелдер.» (Әнмүзәҗ, 14 б.).* [Җәләй, 2000: 142]. Каюм Насыйри бу куелышны гомуми сүзләр итеп кенә тәкъдим итми, ул конкрет рәвештә фигыль сүз төркеменең бик күп үзенчәлекле якларын беренче буларак билгеләп тә калдырган. (Фигыль юнәлешләре, фигыль төркемчәләре, хикәя фигыльнең заманнары һ.б.).

Фигыль сүз төркеме буенча, К. Насыйридан кала үзләренең хезмәтләре белән билгеле булган галимнәребез: Г. Алпаров, Г. Нугайбәк, В.Н. Хангилдин, академик В.Я. Гордлевский, Н.К. Дмитриевлар үзләренең хезмәтләрендә фигыль сүз төркеменә мөнәсәбәтле карашларын белдергәннәр.

Татар телендә фигыль – тарихи үсеш процессын кичергән сүз төркеме. Фигыльнең үсеш-үзгәрешендә кайбер закончалыкларны күрсәтеп үтик:

1) иске татар телендәге күпчелек формалар хәзерге әдәби телдә нормага әйләнгәннәр;

2) кайбер фигыльләр архаиклашып, диалектта гына сакланып калганнар;

3) борынгы телдә ике мәгънәне белдергән форма, хәзерге телдә бер генә мәгънә белдерә торган булып калган яисә бер генә мәгънәсе өстенлек итүгә күчеп, икенче мәгънәсе пассивлашкан [Җәләй, 2000: 146].

Без тикшереп чыккан халык авыз иҗаты әсәрләрендә дә затланышлы һәм затланышсыз фигыльләрнең күптөрле архаик формалары теркәлде.

Зат мәгънәсен башка юллар белән белдерү (*мин баргач, син баргач, ул баргач)* зат белән төрләнү була алмый, һәм андый фигыльләр

затланышсыз фигыльләр дип атала. Әлеге төркемчәгә сыйфат фигыль, хәл фигыль, исем фигыль һәм инфинитив керә [Тумашева, 1978: 108].

Хәл фигыль инде күптәннән тел белгечләренең игътибарын үзенә җәлеп итеп килә. Иң элек фигыльләрнең саннары турында фикер төрлечә була. Һәр галим хәл фигыльне үзенчә төркемли дип әйтергә кирәк. А. Казембек, «Төрек-татар теле гомуми грамматикасы»нда, төрки телләрдәге хәл фигыльләрне латинча «герундиум» термины белән атый һәм аларның санын унга җиткерә [Җәләй, 2000: 242].

М. Казембек, Н.К. Дмитриев, Г. Алпаров, В. Хангилдиннар хәл фигыльләрнең ясалышын төркемләү принциплары турында төрле караштa торалар. Мәсәлән, М. Казембек һәм Г. Алпаров хәл фигыльләрне заман ягыннан да бүләләр, Н.К. Дмитриев һәм В.Н. Хангилдин бу төр фигыльләрнең заманнар буенча төрләнүләрен танымыйлар [Җәләй, 2000: 244].

Л. Җәләй тел тарихын өйрәнүгә багышлаган хезмәтләрендә хәзерге заман хәл фигыльнең 7 формасы булганлыгын искәртә. Менә шушы формалар бүгенге татар теленә килеп җиткәнче, бик күп үзгәреш, алмашыну, камилләшүләргә очраганнар [Җәләй, 2000: 251].

XII–XIII йөзләргә караган «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә хәзерге заман хәл фигыльнең *-ып/-еп* (еглап, варып), *-бән* (өндәюбән), *-у, -ү* (әйтү вирмәз), *-ин* (сатин алдачы) һәм *-а, -ә* (аса куйды) кушымчалары белән янәшә йөртелгәннәр. XIX йөздә хәл фигыльнең *-уп/-үп* формасы активлаша, *-бән* кушымчасы куллану XIX йөздә Г. Кандалыйда очрый. Ә инде XIX йөз татар әдәбиятында нигездә *-бән* кушымчасы пассивлаша.

Хәл фигыль ул – фигыльнең эш-хәлне башка бер эш-хәлгә мөнәсәбәттә белдерүче махсус формасы: калдырып кайту (калдырып хәл фигыле кайту фигыле белән килеп, бирелгән эштән алдан башкарылган эшне белдерә), көлә-көлә сөйләү (*көлә-көлә* хәл фигыле *сөйләү* фигыле белән бирелгән эш белән бер үк вакытта башкарылган эшне белдерә), кайткач белү (*кайткач* хәл фигыле *белү* фигыле белән бирелгән эштән алда башкарылган эшне белдерә), киткәнче әйтү (*киткәнче* хәл фигыле *әйтү* фигыле белдергән эшкә кадәр булган эшнең вакыт ягыннан чиген белдерә) [Җәләй, 2000: 242].

Хәзерге татар әдәби телендә хәл фигыльнең түбәндәге 4 төре кулланыла: *-ып, -еп, -п; -а, -ә, -ый, -и; -гач, -гәч, -кач, -кәч; -ганчы, -гәнче, -канчы, -кәнче.*

Хәзерге татар әдәби телендә хәл фигыльләрнең юклык формасында *-мый, -ми, -мыйча, -мичә* формалары кулланыла [Җәләй, 2000: 244]. Без тикшергән халык авыз иҗаты әсәрләрендә әлеге юклык кушымчасы *-маенча/-мыенча* вариантларында кулланылган: *Кайтмаенча илгә булмас, ахыр.* (ТХИ, 1988: 219); *Түзмәенчә һич чара юк бер Ходаның эшенә.* (ТХИ, 1983: 21); *Бирмәенчә котылмас* (ТХИ, 1977: 95); *Бер ходаның язганын түзмәенчә хәлләр юк.* (ТХИ, 1983: 50); *Дивана булу ансат түгел, чәчең билгә җитмиенчә; Гашыйк булу ансат түгел, газиз җаннан китмиенчә.* (ТХИ, 1987: 398)

Шунысы үзенчәлекле: *-мәенчә / -миенчә* формасы хәзерге көндә дә түбән диалекты сөйләшләрендә сакланып калган [Тумашева, 1961: 55]. Хәзерге татар телендә кулланылышын саклаган *-мыйча/ -мичә* (хәзерге заман хәл фигыль формасы) асылда, әнә шушы *-маен/ -мәен*нең мәгълүм күләмдә үзгәргән, шомарган формасы буларак карала. Мәсәлән, XVII йөз шагыйре М. Колый әсәрләреннән *-маен/-мәен* формасы кулланылу очрагына бер мисал китерик: «*Тәндә йөрүр тамырлардин ятмаен җан*» [Җәләй, 2000: 255].

Бәет жанрында хәл фигыльнең юклыктагы *-мичән* формасы күзәтелә: *Газиз башымны саткачдин, нихәл итим китмичән* (ТХИ, 1983: 64); *Әткәй, бәне саттың син бер дә бала итмичән* (ТХИ, 1983: 66).

Халык авыз иҗаты әсәрләрен тикшергәндә, *-үбән* кушымчасы алган хәл фигыль формалары теркәлде: *Мунча юлын күрсәтүбән йибәрәем* (ТХИ, 1988: 213); *Су юлын күрсәтүбән йибәрәем.* (ТХИ, 1988: 41); *Чарлак юлын күрсәтүбән йибәрәем.* (ТХИ, 1988: 41); *Мәсҗетдин чыгубән барды барча гаскәр янына, валлаһ.* (ТХИ, 1983: 48).

XIX йөз татар әдәбиятында *-бән* кушымчасы куллану бетә дип әйтсәк тә була. Г. Тукайның иҗатында берничә урында бу кушымча кулланыла [Җәләй, 2000: 247]. Мәсәлән, Г. Тукайның «Кисекбаш» әсәреннән өзек китерик:

Күтәрүбән ул мәҗлесә илтәр имде.

Ул гаурәтләр бакубән аны күрде.

Казгырүбән нә итмешен белмәде (Кисекбаш).

Фольклор әсәрләрен тикшергәндә 3 төр хәл фигыльгә *-дин, -тин* кушымчасы ялгану очракларына игътибар иттек. Бу төр морфологик архаизмнар шулай ук бәет жанрында киң кулланыла. Мәсәлән:

Барып җиткәчтин Зөягә анда без өч көн тордык, (ТХИ, 1983: 33); *Күп заманнар баргачдин, Мәскәүгә барып җиттек.*(ТХИ, 1983: 38); *Бераз карап торгачтин, безне йортка керттеләр.*(ТХИ, 1983: 45); *Мин киткәчтин көндәшеп «Китте инде дип Сөембикә».* (ТХИ, 1983: 21).

Өченче төр хәл фигыльгә *-тан/-тән, -тын/-тен* кушымчалары ялгану очраклары фольклорның әкият, мәкаль һәм бишек җыры жанрларында күп кулланыла: *Уртанчы малае барырга чыккачтан да, абыйсы йөгереп чыга моның артыннан* (ТХИ, 1977: 99); *Җир өстенә баргачтын, бераз тора да тая бу* (ТХИ, 1977: 210); *Адашканның гаебе юк, кайтып илен тапкачтын* (ТХИ, 1987: 22). Әлеге форма бүгенге көндә эчкен сөйләшендә кулланыла [Юсупов, 2003: 235].

Фольклор телендә икенче төр хәл фигыльнең юклыкта *-май/-мәй* кушымчасы кабул иткәнлеге түбәндәге мисаллардан күренә:

-май/-мәй инкяр кушымчасы Г. Кандалый әсәрләрендә дә очрый. Мәсәлән: «*Кулындин эшләрең куймай, йөрерсең тамагың туймай*» һ.б.

-май/-мәй кушымчасы кулланып сөйләшү бүгенге көндә кайбер сөйләшләрдә, мәсәлән, сафакүл сөйләшендә киң таралган: «*Ул мине күрмәй китте. Бармай-килмәй торсаң, үде килә*». [Юсупов, 2003: 322].

Җизнәй атын менеп булмай

Җиз камчысын тотып булмай. (ТХИ, 1980: 208); *Сохари тапмай барамын* (ТХИ, 1983: 17).

Фольклор телендә хәл фигыль белән белдерелгән морфологик архаизмнарны өйрәнү шуны күрсәтә: хәл фигыльгә *-үбән-/-убән* кушымчасы ялгану бәетләрдә, лирик һәм тарихи җырларда күп кулланылган; өченче төр хәл фигыльне *-гачтын/-гәчтен* формасында куллану әкиятләрдә, бишек җырларында актив күзәтелә; фольклорда хәл фигыльнең юклык төре буларак кулланылган *-маенчә/-мәенчә, -мыйчан/-мичән, -май/-мәй* формалары сакланып калган. Бу архаик кушымча бәетләрдә, тарихи җырларда, әкият жанрында чагылыш таба.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, фольклор әсәрләрендә архаизмнар зур урын тота. Алга таба да фольклор әсәрләрендәге морфологик архаизмнар тирәнтен тикшерелер һәм өйрәнелер дип ышанып калабыз.

Әдәбият

Җәләй, Л.Җ. Татар теленең тарихи морфологиясе / Л.Җ. Җәләй. – Казан: Фикер, 2000. – 288 б.

Тумашева, Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. Морфология. – Казан унив. нәшр., 1978. – 221 б.

Хаков, В.Х. Татар әдәби теле тарихы. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. – 324 б.

Юсупов, Ф.Ю. Татар теленең диалектлары. – Казан: Мәгариф нәшр., 2003. – 349 б.

Шартлы кыскартулар

ТХИ, 1977 – Татар халык иҗаты. Әкиятләр /Төз.: Х.Х. Ярми. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. – 406 б.

ТХИ, 1983 – Татар халык иҗаты. Бәетләр /Төз.: И.Н. Надиров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1983. – 350 б.

ТХИ, 1980 – Татар халык иҗаты. Йола һәм уен җырлары /Төз.: И.Н. Надиров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1980. – 318 б.

ТХИ, 1987 – Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр /Төз.: Х.Ш. Мәхмүт. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1987. – 592 б.

ТХИ, 1988 – Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар /Төз.: И.Н. Надиров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 486 б.